

ЖЕЛТОБРЮХ І. Л.,
кандидат юридичних наук,
здобувач кафедри адміністративного
та господарського права
(Запорізький національний університет)

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-5-2-7>

МІСЦЕ СТОРІН СПРАВИ У КЛАСИФІКАЦІЙНОМУ РЯДКУ СУБ'ЄКТІВ ТА УЧАСНИКІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРОЦЕСУ

У роботі досліджені загальні представлені в юридичній літературі класифікації суб'єктів та учасників адміністративного процесу. Зазначається, що класифікація суб'єктів та учасників адміністративного процесу має як теоретичне (зокрема для розвитку доктрини адміністративного процесуального права), так і прикладне значення (наприклад, для розвитку положень КАСУ та застосування адміністративно-процесуальних норм на практиці). У теорії адміністративного процесуального права представлено велику кількість критеріїв, за якими відбувається класифікація суб'єктів та учасників адміністративного процесу. Робиться висновок, що класифікації суб'єктів та учасників адміністративного процесу дозволяють визначитись із місцем сторін справи в загальній системі учасників адміністративних процесуальних відносин. Зокрема, залежно від ролі, що сторони відіграють в юридичному процесі, їх можна зарахувати до групи осіб, які безпосередньо беруть участь у вирішенні справи, наводячи свої аргументи, надаючи докази, беручи участь у судовому засіданні безпосередньо або через свого представника тощо. Залежно від наявності у сторін особистого інтересу щодо результатів справи їх можна зарахувати до групи осіб, які безпосередньо зацікавлені в результатах розгляду адміністративної справи. Залежно від наявності у сторін справи матеріально-правового чи процесуального інтересів їх зараховують до групи осіб, які беруть участь в адміністративній справі, маючи матеріальний та процесуальний інтерес. Залежно від функцій, що виконують сторони в адміністративному процесі, та мети, яку вони переслідують, сторін адміністративної справи слід зарахувати до групи осіб, які вступають у процес із метою захисту своїх прав та охоронюваних законом інтересів.

Ключові слова: адміністративний процес, суб'єкт адміністративного процесу, учасник адміністративного процесу, сторони справи, класифікація суб'єктів процесу.

This paper investigates the general classification of subjects and participants in the administrative process presented in the legal literature. It is noted that the classification of subjects and participants in the administrative process has both theoretical (in particular, for the development of the doctrine of administrative procedural law) and applied value (for example, for the development of the provisions of the CASU and the application of administrative procedural rules in practice). The theory of administrative procedural law presents a large number of criteria by which the classification of subjects and participants of the administrative process. It is concluded that the classifications of subjects and participants in the administrative process make it possible to determine the place of the parties to the case in the general system of participants in the administrative procedural relations. In particular, depending on the role that the parties play in the legal process, they can be attributed

to the group of persons directly involved in the resolution of the case, presenting their arguments, providing evidence, attending the hearing directly or through their representative, etc. Depending on the parties' personal interest in the outcome of the case, they can be attributed to a group of individuals who are directly interested in the outcome of the administrative case. Depending on the substantive or procedural interests of the parties, the parties are referred to a group of persons who are involved in an administrative case having a substantive and procedural interest. Depending on the functions performed by the parties in the administrative process and the purpose they pursue, the parties to the administrative case should be assigned to a group of persons who enter the process in order to protect their rights and the interests protected by law.

Key words: *administrative process, subject of administrative process, participant of administrative process, parties to the case, classification of subjects of process.*

Вступ. Розкриття особливостей реалізації процесуальних прав і обов'язків сторонами адміністративної справи зумовлює висвітлення класифікації суб'єктів та учасників адміністративного судочинства за різними критеріями з визначенням місця у класифікаційному рядку сторін адміністративної справи.

Класифікація суб'єктів та учасників адміністративного процесу має як теоретичне (зокрема, для розвитку доктрини адміністративного процесуального права), так і прикладне значення (наприклад, для розвитку положень КАСУ та застосування адміністративно-процесуальних норм на практиці). У теорії адміністративного процесуального права представлено велику кількість критеріїв, за якими відбувається класифікація суб'єктів та учасників адміністративного процесу. Зразу ж підкреслимо, що в запропонованих у науковій літературі класифікаціях на кожному кроці зустрічається плутанина між учасниками адміністративних процесуальних правовідносин та учасниками адміністративного процесу, а тому у своєму аналізі зосередимо увагу виключно на критеріях запропонованих класифікацій та їх теоретичному і практичному значенні. До того ж кожен класифікаційний рядок будемо характеризувати з точки зору відображення в ній, по-перше, сторін справи, по-друге, їх процесуального статусу та ролі, яку вони відіграють в адміністративному процесі.

Зазначене свідчить про необхідність визначення місця сторін справи у класифікаційному рядку суб'єктів та учасників адміністративного процесу.

Проблематика адміністративно-процесуального правового регулювання статусу суб'єктів і учасників адміністративного процесу досліджувалася в працях О.М. Бандурки, В.М. Бевзенка, Т.О. Гуржій, Є.Ф. Демського, І.О. Картузової, Т.О. Коломоща, А.Т. Комзюка, О.В. Кузьменко, Р.С. Мельника, О.І. Миколенка, А.Ю. Осадчого, М.М. Тищенко та багатьох інших вітчизняних науковців.

Разом із тим лише в поодиноких працях розкривається значення сторін адміністративної справи через аналіз класифікацій суб'єктів та учасників адміністративного процесу.

Постановка завдання. Основними завданнями, розв'язанню яких присвячена ця стаття, є такі:

1) дослідити представлені в юридичній літературі класифікації суб'єктів та учасників адміністративного процесу;

2) визначити місце сторін справи у класифікаційному рядку суб'єктів та учасників адміністративного процесу.

Результати дослідження. Кожен вид юридичного процесу має свої критерії класифікації суб'єктів та учасників процесу. Так, у кримінальному процесуальному праві можна зустріти таку класифікацію суб'єктів кримінального процесу:

1) посадові особи, які провадять процес. Мова йде про суб'єктів, які безпосередньо здійснюють процесуальну діяльність. У зв'язку з тим, що кримінальний процес структурно поділений на дві частини – досудову та судову, то і суб'єктом, що здійснює правозастосовну діяльність, є не тільки суд, а й суб'єкти досудового провадження;

2) учасники процесу, які відстоюють власні або представлені інтереси (обвинувачений, потерпілий);

- 3) особи, які своїми діями створюють джерело доказів (свідок, експерт);
- 4) особи, які сприяють збиранню доказів (поняті, перекладач, спеціаліст тощо);
- 5) особи, які беруть участь у кримінально-процесуальних правовідносинах, не пов'язаних із доказуванням (секретар судового засідання, судовий розпорядник) [1, с. 10–11].

Ця класифікація суб'єктів процесу має суттєву ваду, адже використано кілька критеріїв класифікації, що є методологічно хибним підходом. Тобто перша група суб'єктів виділяється за таким критерієм, як причетність до здійснення правозастосовної діяльності в межах юридичного процесу (процесуальна діяльність), друга група – за таким критерієм, як наявність в учасників процесу власних інтересів, третя, четверта і п'ята групи – за таким критерієм, як причетність суб'єкта до створення джерел доказів та сприяння збиранню доказів (який є доволі сумнівним, адже, наприклад, перекладач не сприяє збиранню доказів, а організаційно сприяє проведенню процесу). Тому вийшло, що посадові особи, які ведуть процес і часто є причетними до створення джерел доказів, виділені окремо. Хоча логічно було б їх зарахувати до групи суб'єктів, що створюють джерело доказів. Особи, які відстоюють власні або представлені інтереси в юридичному процесі, теж дають свідчення по справі або надають докази до суду. Тому дивно, що ця група осіб розглядається у відриві від інших учасників процесу, що своїми діями створюють джерело доказів або сприяють збиранню доказів. Тому і не дивно, що сам автор класифікації суб'єктів процесу (О.В. Белькова) не називає критерій, за яким така класифікаційна робота відбувалася. До того ж у кримінальному процесуальному праві сторін справи (у класичному значенні) як учасників процесу не існує. Тому наведена класифікація позбавлена як теоретичного, так і практичного значення для розкриття теми нашого дослідження.

У цивільному процесуальному праві іноді пропонується класифікація суб'єктів процесу залежно від ролі, що вони відіграють в юридичному процесі: 1) органи та особи, що здійснюють правосуддя або безпосередньо забезпечують його реалізацію у передбачених законодавством формах; 2) особи, які беруть участь у справі; 3) особи, які є іншими учасниками цивільного процесу, тобто особи, які сприяють здійсненню правосуддя і виконують допоміжну роль [2, с. 7].

Тобто основна роль зі здійснення правосуддя відводиться суду (суддям), роль учасників, які безпосередньо зацікавлені в результатах вирішення справи, відводиться сторонам та третім особам, а допоміжна роль у здійсненні правосуддя – наприклад, свідкам, експертам, перекладачам тощо. Класифікація за рольовим призначенням достатньо поширена в юридичній літературі. Не є виключенням у цьому аспекті і наукові джерела з адміністративного процесуального права [3]. Так, О.В. Кошій теж поділяє суб'єктів та учасників адміністративного процесу на три види: 1) адміністративний суд, до компетенції якого КАСУ зараховує розгляд і вирішення адміністративних справ; 2) особи, які беруть участь у справі (сторони, треті особи, представники сторін та третіх осіб); 3) інші учасники адміністративного процесу – секретар судового засідання, судовий розпорядник, свідок, експерт, спеціаліст, перекладач [3, с. 16–17].

На нашу думку, ця класифікація має право на існування в теорії адміністративного процесуального права, адже для поділу суб'єктів та учасників адміністративного процесу використано один критерій – функціональне призначення, яке реалізується різними особами в межах адміністративного процесу. Ця класифікація дозволяє зарахувати сторін справи до осіб, які безпосередньо беруть участь у вирішенні справи, наводячи свої аргументи, надаючи докази, беручи участь у судовому засіданні безпосередньо або через свого представника тощо. Всі ж інші групи суб'єктів та учасників адміністративного процесу або виступають як арбітр в адміністративній справі (адміністративний суд), або ж організаційно сприяють здійсненню адміністративного судочинства.

Найбільш поширеним критерієм класифікації суб'єктів і учасників юридичного процесу є наявність чи відсутність особистого інтересу щодо результатів справи. Разом із тим науковці, використовуючи один критерій, спромоглися запропонувати різні підходи стосовно видів суб'єктів та учасників юридичного процесу. Наприклад, Н.О. Артеб'якіна за цим критерієм пропонує виділяти дві групи учасників процесу: 1) особи, які мають суб'єктивну зацікавленість у справі (наприклад, позивач, відповідач, треті особи); 2) особи, які не мають

суб'єктивної зацікавленості у справі, але зацікавлені в судочинстві чи беруть участь від свого імені на захист прав, свобод і законних інтересів інших осіб або вступають у процес із метою дачі висновку по справі з підстав, передбачених процесуальним законом (наприклад, свідок, перекладач, експерт тощо) [4, с. 9–10].

Запропонована класифікація дійсно дає змогу визначитись тільки з двома групами осіб, одна з яких має особистий інтерес щодо результатів справи, а друга – не має такого інтересу. Ця класифікація дає змогу зарахувати сторін справи до осіб, які безпосередньо зацікавлені в результатах розгляду адміністративної справи. Ця класифікація є доволі поширеною в юридичній літературі (М.І. Бажанов, Ю.М. Грошовий, Р.Ф. Каллістратова, Т.В. Степанова та ін.) [5, с. 85–86; 6, с. 38–39]. Натомість суттєвим недоліком цієї класифікації є те, що вона ігнорує адміністративний суд як суб'єкта адміністративного процесу.

Ускладнюючи зміст категорії «інтерес», деякі науковці спробували класифікувати суб'єктів та учасників адміністративного процесу не за критерієм «особистого інтересу», а за критерієм наявності і відсутності «матеріально-правового і процесуального інтересів». Наприклад, В.М. Дем'як за цим критерієм поділяє учасників господарського процесу на: 1) учасників, які беруть участь у справі, маючи матеріальний та процесуальний інтерес (сторони, треті особи); 2) учасників, які беруть участь у справі з метою захисту прав та інтересів інших осіб (прокурор, уповноважені державні та інші органи); 3) учасників, які, маючи лише процесуальний інтерес, сприяють розгляду справи (експерти, перекладачі, посадові особи) [7, с. 5–6]. Знову ж таки автор, оперуючи законодавчим визначенням «учасник процесу», викинув із цієї класифікації суд, який, на думку В.М. Дем'яка, є лише суб'єктом господарського процесу. Також не до кінця обгрунтованим залишається виділення другої групи учасників процесу, адже перша група учасників має і матеріально-правовий, і процесуальний інтерес, а третя група характеризується наявністю виключно процесуального інтересу. Виникає низка питань, на які так і не було надано чіткої відповіді: «Які інтереси притаманні другій групі учасників? Якщо їй притаманні тільки процесуальні інтереси, то чим вони відрізняються від третьої групи учасників процесу? Якщо ж їй притаманні і матеріально-правові, і процесуальні інтереси, то чим вона відрізняється від першої групи учасників?». Тобто при формуванні груп учасників процесу було додатково використано ще один критерій класифікації – мета участі особи у адміністративному судочинстві. Саме цей критерій і став підставою для виділення другої групи учасників процесу у класифікації В.М. Дем'яка. Тому вважаємо, що запропонована класифікація позбавлена теоретичного значення для адміністративного процесуального права, адже порушена логічність, а разом із цим – цілісність класифікації. Ця класифікація дає змогу визначитись із тим, що сторони адміністративної справи, беручи участь в адміністративному процесі, мають матеріально-правовий та процесуальний інтереси.

Більш виважену позицію з цього приводу займає Х.О. Цісельська, яка за цим же критерієм (наявність матеріально-правового і процесуального інтересів) запропонувала поділяти учасників господарського процесу на три групи: 1) учасники, які мають матеріально-правовий та процесуальний інтерес у розгляді справи (позивач, відповідач, третя особа, що заявляє самостійні вимоги на предмет спору); 2) учасники, які мають лише процесуальний інтерес у розгляді справи (третя особа, що не заявляє самостійних вимог на предмет спору, представник); 3) учасники, які не мають інтересу в розгляді справи (перекладач, експерт, спеціаліст) [8, с. 440–441]. Незважаючи на те, що в класифікації не визначається місце адміністративного суду, вона може бути використана в межах науки адміністративного процесуального права, адже дійсно дає змогу розподілити учасників процесу залежно від наявності в особи матеріально-правового і процесуального інтересів. Такий підхід дає змогу визначитись із змістом матеріально-правового та процесуального інтересів, адже, наприклад, матеріальний інтерес позивача може полягати у відновленні його законних прав та інтересів у певній сфері публічно-правових відносин (зокрема щодо отримання доступу до публічної інформації), тоді як процесуальний інтерес – у вирішенні адміністративним судом справи на законних підставах на його користь, тобто з задоволенням позовних вимог. Отже, класифікація учасників процесу, що була запропонована Х.О. Цісельською, має як теоретичне, так і практичне значення для адміністративного процесуального права.

Більшість науковців намагаються класифікувати суб'єктів та учасників юридичного процесу одночасно використовуючи два критерії чи більше, що з методологічної точки зору є суттєвим порушенням класифікації, але іноді допускається в наукових джерелах, якщо це сприяє структуризації знань про право, а в нашому випадку – про суб'єктів та учасників адміністративного процесу.

Наприклад, Д.М. Притика, М.І. Тітов, В.С. Щербина пропонують класифікацію учасників арбітражного процесу залежно від функцій, що виконують учасники процесу, і мети участі у процесі на чотири групи: 1) особи, що безпосередньо вирішують справи; 2) особи, які вступають у процес із метою захисту своїх прав та охоронюваних законом інтересів (сторони, треті особи); 3) особи, які вступають у процес із метою захисту державних і суспільних інтересів (прокурор, державні та інші органи); 4) особи, які залучаються до процесу для дачі пояснень і висновків (посадові особи та інші працівники підприємств, установ, організацій, державних та інших органів, експерт) [9, с. 63]. Зрозуміло, що специфіка виду юридичного процесу суттєво відобразилась на переліку учасників процесу. Разом із тим спробуємо виявити теоретичну та практичну значимість цієї класифікації для науки адміністративного процесуального права. У зв'язку з тим, що для нас невідомим залишається зміст поняття «функції учасників процесу», який вкладали у нього Д.М. Притика, М.І. Тітов, В.С. Щербина, можемо припустити, що поняття «функція» було використано виключно щодо державних органів, що беруть участь в юридичному процесі (наприклад, суд, прокурор тощо). Переконані, що в запропонованій вище класифікації було використано лише один критерій – «мета участі у процесі», адже поняття «функція» трактується в юридичній літературі, в тому числі, і як тріада трьох самостійних понять «цілі», «засоби» та «результат» [10], а тому функціональне призначення суб'єкта владних повноважень часто розкривається через характеристику цілей його створення та діяльності. Отже, особою, що безпосередньо вирішує справу в адміністративному процесі, є адміністративний суд. До осіб, які вступають в адміністративний процес із метою захисту своїх прав та охоронюваних законом інтересів, належать сторони та треті особи. До осіб, які вступають в адміністративний процес із метою захисту державних і суспільних інтересів, можна зарахувати органи та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб (ч. 2 ст. 42 КАСУ). До осіб, які залучаються до процесу з метою забезпечення «ходу» позовного провадження, можна зарахувати велику групу осіб, які забезпечують законність, оперативність й організаційну злагодженість позовного провадження (свідок, перекладач, секретар судового засідання, помічник судді, судовий розпорядник, експерт, експерт із питань права, спеціаліст). Разом із тим класифікація, запропонована Д.М. Притикою, М.І. Тітовим і В.С. Щербиною, не враховує існування такого учасника процесу, як представник. Саме представник представляє інтереси сторін, третіх осіб в адміністративній справі, а також осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах іншої особи. З огляду на сучасний стан адміністративного процесуального законодавства та з урахуванням мети участі в адміністративному процесі, суб'єктів і учасників процесу можна поділити на п'ять груп:

- 1) суб'єкти, що були створені для вирішення адміністративних справ по суті в порядку адміністративного судочинства (адміністративний суд);
- 2) особи, які беруть участь у процесі з метою захисту своїх прав та охоронюваних законом інтересів (сторони, треті особи);
- 3) особи, які вступають у процес із метою захисту державних і суспільних інтересів (органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб);
- 4) особи, які вступають у процес із метою представництва інтересів інших учасників справи (представники);
- 5) особи, які залучаються до процесу з метою забезпечення законності, оперативності й організаційної злагодженості позовного провадження (свідок, перекладач, секретар судового засідання, помічник судді, судовий розпорядник, експерт, експерт із питань права, спеціаліст).

Саме у такому вигляді класифікація суб'єктів та учасників адміністративного процесу буде мати теоретичне і практичне значення. До того ж класифікація показує цільове призначення участі сторін справи – з метою захисту своїх прав та охоронюваних законом інтересів.

М.Й. Штефан, як представник цивільного процесуального права, теж використав кілька критеріїв для визначення суб'єктів і учасників процесу. Так, як критерій класифікації були

взяті за основу, по-перше, процесуальні функції учасників процесу і, по-друге, нормативне закріплення їх статусу. Керуючись цими двома критеріями, М.Й. Штефан виділяє три групи учасників: 1) особи, які здійснюють правосуддя; 2) особи, які беруть участь у справі; 3) особи, які не беруть участі в справі [11, с. 86]. Ця класифікація привертає до себе увагу тим, що використовує термін «участь у справі», за допомогою якого нині законодавець проводить чітку межу між учасниками справи та учасниками адміністративного процесу (див. положення ст. 42 КАСУ). Тобто учасники справи – це особи, які мають безпосереднє відношення до адміністративної справи та результатів її вирішення, адже будь-яка адміністративна справа зачіпає як матеріально-правові, так і процесуальні інтереси сторін та третіх осіб. Ця класифікація має підґрунтя, адже враховує адміністративний суд як учасника адміністративних процесуальних відносин, виділяє осіб, які формують саму справу (сторони, треті особи), та осіб, які допомагають у вирішенні адміністративної справи (експерт, перекладач, спеціаліст та ін.). Разом із тим вона не враховує сучасний стан правового регулювання адміністративного судочинства. Наприклад, ця класифікація не враховує специфічний статус представника як учасника адміністративного процесу, який регламентується параграфом 2 Глави 4 Розділу I КАСУ. Він не є учасником справи, а тому автоматично залучається до третьої групи суб'єктів й учасників адміністративного процесу, що запропонував М.Й. Штефан. У зв'язку з тим, що М.Й. Штефан як один із критеріїв класифікації вказав «процесуальні функції учасника процесу», очевидно є необхідність виділення окремою групою осіб, що в адміністративному процесі представляють інтереси учасників справи.

Цікавою й одночасно незвичною для юридичної науки є класифікація суб'єктів та учасників процесу залежно від здійснюваних ними активних чи пасивних дій для розвитку юридичного процесу. Наприклад, М.О. Абрамов, Т.В. Степанова і О.М. Чапля пропонують поділяти всіх учасників юридичного процесу на два види: 1) активні – учасники, з ініціативи яких виникає, розвивається і припиняється процес (наприклад, суддя, сторони, треті особи, представники тощо); 2) пасивні – учасники, від яких не залежить виникнення, розвиток, припинення процесу (наприклад, експерти, перекладачі та ін.) [12, с. 56–57; 13, с. 225; 14, с. 58]. На відміну від інших класифікацій, ця класифікація спромоглася знайти критерій, за яким в одну групу були об'єднані різні за своїм процесуальним призначенням суб'єкти і учасники, а саме: суддя, сторони та представники. Ця класифікація має теоретичне значення для розвитку науки адміністративного процесуального права, адже дає змогу характеризувати сторін справи як «активних» учасників процесу, тобто з ініціативи яких виникає, розвивається і припиняється процес. Разом із тим є певні сумніви щодо її практичного використання, адже, як вже зазначалося, до однієї групи залучаються суб'єкти та учасники, які мають різне процесуальне призначення, мету участі та інтереси в юридичному процесі. Саме тому Т.В. Степанова, намагаючись виправдати практичну доцільність цієї класифікації, поділяє активних учасників процесу ще на три підгрупи: а) обов'язковий учасник провадження – суддя; б) особи, які захищають власний інтерес у справі (сторони, треті особи, що заявляють самостійні вимоги); в) особи, що захищають інтереси інших осіб (наприклад, представники) [14, с. 58]. Разом із тим чіткого критерію додаткової класифікації Т.В. Степанова не виділяє. До того ж при існуванні додаткової класифікації виникають сумніви в необхідності та доцільності основної класифікації, яка поділяє суб'єктів на активних та пасивних. Є підозра, що вимоги до змісту докторських дисертацій підштовхують іноді здобувачів наукового ступеня доктора юридичних наук на пошук «новизни дослідження» там, де її нема. Експерименти з різними модифікаціями класифікацій суб'єктів та учасників юридичного процесу вітаються лише у тому випадку, коли отримана класифікація матиме як теоретичне, так і практично-прикладне значення. На жаль, результати експерименту М.О. Абрамова, Т.В. Степанової і О.М. Чаплі щодо класифікації суб'єктів та учасників юридичного процесу позбавлені, на нашу думку, як теоретичного, так і практичного значення.

Висновки. Підсумовуючи аналіз представлених в юридичній літературі класифікацій суб'єктів та учасників адміністративного процесу, можна дійти висновку:

– залежно від ролі, яку сторони відіграють в юридичному процесі, їх можна зарахувати до групи осіб, які безпосередньо беруть участь у вирішенні справи, наводячи свої

аргументи, надаючи докази, беручи участь у судовому засіданні безпосередньо або через свого представника тощо;

– залежно від наявності у сторін особистого інтересу щодо результатів справи їх можна зараховувати до групи осіб, які безпосередньо зацікавлені в результатах розгляду адміністративної справи;

– залежно від наявності у сторін матеріально-правового чи процесуального інтересів їх зараховують до групи осіб, які беруть участь в адміністративній справі, маючи матеріальний та процесуальний інтерес;

– залежно від функцій, що виконують сторони в адміністративному процесі, та мети, яку вони переслідують, їх зараховують до групи осіб, які вступають у процес із метою захисту своїх прав та охоронюваних законом інтересів;

– залежно від здійснюваних учасниками процесу активних чи пасивних дій для розвитку юридичного процесу сторін зараховують до групи осіб, з ініціативи яких виникає, розвивається і припиняється адміністративний процес.

Список використаних джерел:

1. Белькова О.В. Правовий статус свідка в кримінальному процесі України : автореф. дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2005. 20 с.
2. Кучер Т.М. Право на судовий захист в порядку цивільного судочинства України : автореф. дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2009. 19 с.
3. Кошій О.В. Суб'єкти, які не наділені владними повноваженнями, як відповідачі в адміністративному судочинстві України : дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Запоріжжя, 2012. 205 с.
4. Артебякина Н.А. Теоретические и практические проблемы института лиц, участвующих в деле : автореф. дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.15. Саратов, 2010. 22 с.
5. Советский уголовный процесс / под общ. ред. М.И. Бажанова, Ю.М. Грошевого. Москва : Вища школа, 1983. 440 с.
6. Степанова Т.В. Класифікація учасників господарського процесу. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: юриспруденція. 2015. Вип. 15, том 2. С. 62–64.
7. Дем'як В.М. Учасники господарського процесу у позовному провадженні : автореф. дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.04. Київ, 2012. 19 с.
8. Цісельська Х.О. Законний інтерес як критерій класифікації учасників господарського процесу. *Актуальні проблеми держави і права* : збірник наук. пр.; редкол.: С.В. Кивалов, В.М. Дрьомін, Ю.П. Аленін та ін.; МОНмолодьспорт України, НУ «ОЮА». Одеса : Юрид. л-ра, 2012. Вип. 66. С. 434–442.
9. Арбітражний процес: навч. посібник в 2-х ч. / Д.М. Притика, М.І. Тітов, В.С. Щербина та ін. Харків : Консум, 2000. Ч. II. 416 с.
10. Миколенко О.М. Функції адміністративно-деліктного права (теоретико-правовий аспект) : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Запоріжжя, 2018. 484 с.
11. Штефан М.Й. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс : підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. Київ : Ін Юре, 2005. 624 с.
12. Абрамов Н.А. Обновленный хозяйственный процесс Украины: учебное пособие (курс лекций). Изд. 3-е, обнов. и доп. Харьков : Бурун Книга, 2012. 192 с.
13. Чапля О. Класифікація учасників у господарському процесі України. *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ*. 2005. № 1. С. 224–226.
14. Степанова Т.В. Процесуальний статус учасників позовного провадження у господарському судочинстві: теоретико-правові та праксеологічні аспекти : монографія. Одеса : Фенікс, 2017. 494 с.

